

Джерело: Лексикологія та лексикографія // Відпов. ред. Л. С. Паламарчук. – К.: «Наукова думка», 1969. – С. 132-140.

Л. А. Юрчук

ЦИТАТНО-ІЛЮСТРАТИВНИЙ МАТЕРІАЛ У СЛОВНИКУ

Ілюстративний матеріал
як засіб семантичної характеристики слова
в тлумачному словнику

Матеріали лексичної картотеки (окремі цитати, цілі тексти, вибрані з художньої літератури, записів усної мови, спеціальної літератури, підручників та посібників і т. ін.) мають вирішальне значення при укладанні словників філологічного типу, особливо тлумачних. На сонові лексичної картотеки складається реєстр словника, виділяються лексичні значення слів, подається семантична характеристика цих значень, визначаються граматичні і стилістичні особливості слів, типи слововживань і т. ін.

Як засіб семантичної характеристики лексичного значення слова матеріали картотеки мають особливо важливе значення. З одного боку, на основі цих матеріалів упорядники словника усвідомлюють і виділяють значення слова і виробляють відповідні тлумачення. З другого боку, добираючи з наявних у картотеці найбільш вдалі ілюстрації і подаючи їх у словнику, упорядники мають можливість уточнити подане тлумачення, тобто зробити його конкретнішим, вичерпнішим і більш доступним для читача.

I. Матеріали лексичної картотеки – база, на основі якої встановлюється лексичне значення слова і виробляється відповідне тлумачення.

При визначенні лексичного значення слова і виробленні відповідного тлумачення для словника упорядник повинен брати за основу такі мовно-філософські положення:

1) Слово як одиниця мови має значення і поза контекстом, але як конкретна одиниця мовлення воно реалізує своє значення тільки в контексті¹.

2) Кожне слово у своєму значенні є узагальненням, зробленим на основі даних про окремі, конкретні предмети об'єктивного світу. Тому в слові, виходячи з філософського поняття, – «загальне існує лише в окремому, через окреме», як його частина, сторона або суть; «... загальне лише приблизно охоплює всі окремі предмети»², які неповно входять у це

¹ Див. Е. М. Галкина-Федорук, Современный русский язык. Лексика, М., 1954, стор. 46.

² В. І. Ленін, Твори, вид. 4-е, т. 38, 1961, стор. 347.

загальне, – розрізняють загальне і окреме значення залежно від того – слово одиниця мови в цілому чи одиниця конкретного мовлення.

3) Відбиваючи явища дійсності, значення слова містить у собі можливість предметної віднесеності, тобто воно направлене на певний клас предметів, кожен з яких може позначати. Перебуваючи в предметній віднесеності з окремим предметом, воно відбиває цей предмет не як окремий, індивідуальний, багатогранний, а лише його певні сторони, що є спільним і для інших однотипних предметів і становлять основу для їх об'єднання в один клас³. Отже, значення є відображення загального в дійсності, але це загальне предметно зорієнтоване.

Усе це й має враховувати у своїй роботі упорядник тлумачного словника. Щоб об'єктивно визначити лексичне значення слова і виробити відповідне тлумачення для словника, він повинен звертатись не до того уявлення, яке постає при аналізі ізольованого слова, або до тлумачення його у словниках споріднених мов, а до тих контекстів, у яких відбите реальне вживання цього слова. Упорядник тлумачного словника зобов'язаний проаналізувати великий лексичний матеріал, щоб установити значення слова і в тлумаченні виразити те найбільш типове і загальне, що є в цьому значенні, і відбити його так, як воно сприймається всіма, хто користується даною мовою.

Без спеціального дослідження контекстів зміст слова *наступний* постає насамперед у такому вигляді: «Який відбувається, йде після чого-небудь». Тільки детальне вивчення картотечного матеріалу на це слово дає можливість установити, що в одних контекстах слово *наступний* має значення «Який наступає, з'являється або розташовується, розміщується відразу ж після кого-, чого-небудь, слідом за ким-, чим-небудь» (пор. сполуки: *наступного дня, року; наступної хвилини; до наступного повороту*), а в інших – «Який має відбутися; майбутній, черговий». Наприклад, у реченнях: *Далі Герасим Петрович повів річ про наступні вибори* (О. Гурєїв); *Захоплений наступною зустріччю з батьками, він, здавалосьь, став приділяти менше уваги Оксані* (Д. Ткач).

Одно із значень полісемічного слова *насувати* – *насунути найчастіше* пов'язується з одяганням головного убору на голову. Тільки детальне вивчення ілюстрацій картотеки дає можливість точно визначити це значення і виробити відповідне тлумачення для словника. Велика кількість карток на це значення показує, що на голову можна насувати шапку, картуза, бриля, тобто головний убір. Окремі картки свідчать, що на голову можна насунути не тільки головний убір, а й вінок, корону, можливо, й ще якийсь предмет, що не засвідчується нашою картотекою. Отже, враховуючи це, упорядник словника використає таке тлумачення: «Надягати на голову що-небудь». Слово *що-небудь* у тлумаченні узагальнено виражає головний убір, вінок та інші предмети, що можуть використовуватись як головний убір.

³ Див. О. С. Ахманова, *Очерки по общей и русской лексикологии*, М., 1957, стор. 30-31.

Деякі ілюстрації характеризують спосіб надягання головного убору – глибоке, з закриванням якоїсь частини обличчя: люба, очей, носа. Пор.: *Гашица насунув на чоло подертий бриль* (М. Коцюбинський); *Він щось невиразно відповів їй, насунув шапку на очі й подався на вулицю* (М. Стельмах); *Були й такі, що плакали, насуваючи на очі картуза* (Г. Тютюнник); отже, переконують, що в цьому значенні необхідно виділити відтінки з таким змістом: «надягати щось на голову, закриваючи певну частину обличчя» і «спускати нижче одягнений на голову предмет».

Таким чином, розглянуті вище приклади конкретно показують, що в словнику значення слова можна характеризувати тільки на основі вивчення якнайбільшої кількості контекстів, у яких це слово вживається.

Більш узагальнені дані про слово, зібраного з великого лексичного матеріалу, можуть бути основою для об'єктивного відображення його значення, характерного в цілому для цієї мови. На основі лише окремого конкретного вживання слова не можна робити загальний висновок про значення цього слова і подавати його характеристику. Тлумачення, створене на основі незначного матеріалу, не завжди точно відбиватиме значення слова і дуже часто викликати подив або заперечення користувачів.

Лексикографу доводиться аналізувати не тільки слова, що мають єдиний, однорідний зміст. У його завдання входить і семантична характеристика слів, що мають систему взаємозумовлених значень та вживань, тобто слів полісемічних. Ілюстрації з максимальним відображенням уживань таких слів мають вирішальне значення при визначенні їх семантики. Без відповідних контекстів упорядник словника не зможе охопити усі значення полісемічних слів (одні з них можуть просто залишатися поза увагою, інші не входять у активний запас його лексики або й зовсім невідомі йому і т. ін.).

Хіба можна було б, наприклад, без відповідних лексичних матеріалів визначити й охарактеризувати нижченаведені значення й відтінки навіть таких широковживаних дієслів, як *натягувати – натягнути – натягти*:

1. *перех.* Витягуючи або розтягуючи, робити тугим, пружним. *Натягувати струни; Натягувати лука;* // Розтягуючи, закріплювати чи прикріплювати до чого-небудь. *Натягувати волейбольну сітку;* // Розтягуючи, накладати на що-небудь. *Натягнути матерію на аршин;* // Тягнути до себе. *Мар'ян натяг віжки;* // Висуваючи наперед, витягти, випрямляти (про шию). *Натягнув свою довгу шию.*

2. *перех.* Одягати що-небудь з деяким зусиллям (перев. тісне, вузьке). *Натягати сорочку;* // Взувати що-небудь (перев. про глибоке взуття). *Натягати чоботи;* // Тягнучи, помішати зверху що-небудь. *Натягнула на себе ковдру.*

3. *перех. і неперех., перен., розм.* Штучно збільшуючи, доводити до певного рівня, певної норми. *Натягувати норму.*

4. *перех.* Вбирати, всмоктувати в себе (рідину, вологу і т. ін.). *Натягувати вільгість.*

5. *перех.* Насуваючись, скупчуватися, збиратися у великій кількості. *Надвечір натягнули сірі хмари.*

6. *перев. док., перех., перен., розм.* Добре побити кого-небудь. *Як його тільки натягали.*

Даючи визначення значення слова⁴, акад. В. В. Виноградов звертає увагу не тільки на логіко-предметний зміст, що виражається звуковим комплексом цього слова, на граматичні засоби в мові, яким цей зміст оформляється, реалізується, але й на зв'язки слова зі всією семантичною системою цієї мови. Він підкреслює, що в мовній системі смисл слова не вичерпується властивими йому значеннями. Слово, відбиваючи нашу дійсність, виражає свої значення не відірвано, а в залежності від лексико-семантичної системи мови як її складова частина. Лексичні значення слова не завжди криються в самому слові. У багатьох випадках вони виражаються лише через зв'язок, поєднання даного слова з іншими словами.

Дуже часто в мові ми зустрічаємося з такими слова або значеннями слів, що власними формами розкриваються неповно, а свій зміст чітко реалізують лише в поєднанні з певними словами або ж у відповідних синтаксичних конструкціях. Такі значення дістали назву синтаксично зумовлених або конструктивно зумовлених⁵. Вони зумовлюються оточенням, контекстом, тому їх можна встановити, тільки проаналізувавши контексти відповідної конструкції, вивчивши всі можливі поєднання слова у такому плані.

Наприклад, дієслово *бунтувати*, реалізує своє перше значення: «здіймати бунт, повстання, брати участь у бунті», не потребує синтаксичних зв'язків (пор.: – *Ми не бунтуємо, пане, – кажуть, кланяючись, передні: – ми тільки прийшли просити плати* (Панас Мирний); *Стоять заводи та шахти німі (бунтує робітництво)* (А. Головка). А вже друге значення цього дієслова: «підбурювати до бунту або проти кого-небудь» реалізується лише в певній синтаксичній конструкції (у поєднанні із знахідним відмінком іменника, тобто прямим додатком). Пор.: *Осаул розказував панові, що Микола Джеря знов бунтує народ* (І. Нечуй-Левицький); *Плачучи та проклинаючи, побігла Яциха до братніх ат, щоб бунтувати братових проти чоловіків* (І. Франко).

Яскравим прикладом у цьому плані може служити реалізація значень словом *накричати*. Аналіз ілюстративного матеріалу показує, що це слово у багатьох випадках обов'язково вимагає посереднього керування родовим відмінком залежно від іменника. Тільки при наявності таких синтаксичних конструкцій воно може виражати своє значення: «різким, підвищеним голосом вилаяти кого-небудь». Пор.: *Настя накричала на нього, щоб він не встрявав у бабську роботу* (М. Коцюбинський); *Ніхто ніколи не чув, щоб він задарма накричав на підлеглого* (Д. Ткач).

Поєднуючись із знахідним відмінком відповідного іменника, це дієслово виражає зовсім інше значення: «довго і сильно кричати, стомити кого-, що-небудь». Пор.: *Так накричали, наверещали мені вуха своїми піснями, аж в голові гуде* (І. Нечуй-Левицький);

⁴ Див. В. В. Виноградов, Основные типы лексических значений слов, «Вопросы языкознания», 1953, № 5, стор. 10.

⁵ Там же, стор. 6-7

Через якусь годину прибігла якась цокотуха-перекупка, наверхшала, накричала Прісці повну голову (Л. Яновська).

II. Спеціально підібраний лексичний матеріал картотеки – засіб доповнення, розширення, уточнення поданого в словнику тлумачення.

Лексикографи можуть різними способами розкривати значення слова в тлумачному словнику. На даному етапі розвитку радянської лексикографії основним засобом розкриття значення слова вважається його визначення (тлумачення), зроблене після глибокого аналізу конкретного матеріалу.

Більшість тлумачних словників, створених за останні роки, дотримуються такої основної настанови щодо тлумачення: тлумачення слова не повинне бути надто широким, детальним і конкретизованим, у ньому має відбиватися лише загальна ідея значення, яка разом з вдало підібраними ілюстраціями, що доповнюють, розкривають її, дасть повне уявлення про значення слова.

Які ж вимоги треба ставити до тих ілюстрацій, що добираються до тлумачного словника?

Завдання кожної поданої в словнику ілюстрації – не тільки підтвердити його існування аналізованого слова, але й розкрити, визначити його зміст відповідно до поданого тлумачення. Отже, упорядникові при вивченні матеріалів картотеки на те чи інше слово треба спеціально обирати цитати для ілюстрування в словнику, а не подавати перші-ліпші з наявних. При цьому слід завжди пам'ятати, що не кожен контекст буде достатнім для розкриття значення слова в потрібному плані. Різні контексти по-різному розкривають те ж саме значення слова, на що неодноразово вказували мовознавці. «Природа слова, – писав Л. А. Булаховський, – чи не в кожній новій фразі дає про себе знати новими відтінками по відношенню до інших словосполучень, у яких це слово уже сприймалося»⁶. Такі ж думки висловив і Х. Касарес, вважаючи, що вирване з контексту слово «втраило життєву силу, перетворившись в об'єкт анатомічного дослідження, такий же інертний, як і відокремлений від тіла орган», а в іншому реченні це слово «знову оживе, але в кожній новій комбінації буде зовсім інше життя»⁷. Б. М. Головін, розглядаючи окремо питання про значення слова і контекст, зосереджує увагу на їх взаємообумовленості і відзначає, що в плані функціональному контекст – не умова створення значення, а засіб і форма його вираження, контекст може варіювати значення в певних межах, може його більш або менш розкривати, може й зовсім не розкривати для читача⁸.

⁶ Л. А. Булаховський, Курс русского литературного языка, I, гл. 2, 1962, стор. 40.

⁷ Х. Касарес, Введение в современную лексикографию, М., 1958, стор. 64.

⁸ Див. Б. Н. Головін, Значение слова и контекст, Тезисы докладов межвузовского симпозиума составителей «Словаря М. Горького», К., 1966, стор. 16.

Зважаючи на це, упорядник словника зобов'язаний вдумливо й уважно вивчати всі наявні тексти і для ілюстрування вибирати лише ті, в яких контекст речення розкриває аналізоване слово в потрібному плані.

Розглянемо це а конкретних прикладах. Ось речення: *Якось жаль було розставатися з насидженим місцем* (Д. Ткач), але його не можна використовувати як ілюстрацію при характеристиці в словнику слова *насиджений*, бо з його контексту не ясно, яке з двох значень – «на якому довго сиділи» чи «на якому довго жили» – тут це слово виражає. Для характеристики значення «на якому довго жили» можна використати речення: *Багаті купці, лихварі покидали насиджені місця, переселились з Покуття на Поділля* (В. Гжицький), друга частина цього речення з словом *переселились* добре розкриває зміст слова *насиджений*.

Подані далі речення з словом *насторожитися*: *Обидва раптом насторожилися* (О. Гончар); *Саме в той час, коли мама принесла нам смачну юшку, дідусь чогось насторожився* (Ю. Збанацький), – відбивають тільки вживання цього слова, не допомагаючи читачеві зрозуміти його зміст. Значення слова *насторожитися* – «ставати напружено-уважним, зосередженим; виявляти напружену увагу, занепокоєння, тривогу» – частково розкривається і стає для читача більш зрозумілим у такому контексті: *Олекса раптом спинився, насторожився: у сінях зашаруділо, двері розчинилися* (П. Кочура); *Одного разу в степу роздався короткий, різкий свист, і люди біля вогнища насторожилися* (Г. Тютюнник).

Основною одиницею при ілюструванні тлумачень є окреме речення. При наявності великого лексичного матеріалу упорядник словника може завжди знайти окреме речення, яке добре уточнює, розкриває те чи інше значення слова. Якщо ж лексичний матеріал обмежений, іноді неможливо знайти окреме речення, у якому б добре розкривався зміст потрібного слова. Часто одного речення мало що дає для розуміння його складових частин (окремих слів). Лексикографи мають можливість упорядкувати такі речення, розширюючи їх контекст за рахунок попередніх. Напр. речення: *Такі обходини були для неї дуже приємними і приносили багато радості* (В. Земляк) – неповно розкриває зміст слова *обходини*. Зовсім по-іншому сприймається це слово, коли поряд з названим подається ще й попереднє речення: *Степка взяла собі за правило вечорами провідувати тих, хто збирався з нею на цілину. Такі обходини були для неї дуже приємними і приносили їй багато радості* (В. Земляк).

Слово *перешкода* у реченні: *Вона мусила вернутися назад, щоб обійти перешкоду* (М. Коцюбинський) мало розкривається. Розширення контексту за рахунок попереднього авторського речення дає змогу сприйняти зовсім інші грані цього слова: *Наскочила [Соломія] на чимале довгасте озерце. Вона мусила вернутися назад, щоб обійти перешкоду* (М. Коцюбинський).

Дуже часто при укладанні словника трапляється і протилежне явище. Для розкриття змісту аналізованого слова потрібен не весь контекст речення, а лише певна його частина.

Враховуючи ту основну настанову тлумачного словника, що для характеристики слова слід використовувати найкоротші і найстисліші форми, упорядники дозволяють собі використовувати речення не повністю, опускаючи ті його частини, які для розкриття змісту аналізованого слова не мають суттєвого значення. Наприклад, на розкриття значення слова *накришити* в реченні: *Коли він вернувся, Христя не тільки зібралася в дорогу, а й по хазяйству – дров наносила, овоц на страву накришила* (Панас Мирний) – впливає лише остання частина: *Дров наносила* [Христя], *овоц на страву накришила* (Панас Мирний). Її й можна використовувати як ілюстрацію, підставивши в квадратних дужках підмет [Христя]. Для розкриття слова *нагострювати* також не потрібно брати весь нижче наведений текст: *Мати ставила сторчма снопи біля мене, затуляла мою голову від сонця. Клепала косу, нагострювала її* (В. Минко), а лише частину його з відповідним уточненням: *Клепала* [мати] *косу, нагострювала її* (В. Минко).

Основне завдання тлумачного словника – дати вичерпну характеристику значення слова. Цього прагнуть досягти всі, хто створює такий словник. У тлумаченні, як уже відзначалось, дається, як правило, лише основна ідея значення слова. Тому й зрозуміло, які важливі функції виконує ілюстративний матеріал у плані конкретизації, розширення, поглиблення тлумачень семантики слова.

Наперед важко визначити якісь загальні правила, як потрібно добирати ілюстрації, які сторони тлумачення необхідно уточнювати. У кожному окремому випадку – свої особливості, закономірності. Крім того, це все великою мірою залежить від наявного у картотеці лексичного матеріалу. Наприклад, описове тлумачення прийменника *над* (*наді*): «Уживається при позначенні предметів, осіб, вище яких відбувається дія» найкраще розкриватимуть і уточнюватимуть речення, в яких прийменник *над* функціонуватиме при позначенні предметів чи осіб. Пор.: *Зоре моя вечірняя, зійди над горою* (Т. Шевченко); *Кричать журавлі наді мною* (В. Слсюра).

При ілюструванні першого значення слова *налапувати* – *налапати*, що має тлумачення: «обмацуючи, знаходити, виявляти кого-, що-небудь», можна використовувати деякі з таких речень: *Молодиця повозила руками, налапала свиту й кинула на Василю* (І. Нечуй-Левицький); *Налапала* [Оксана] *поночі засув* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Яків посунув руку позад себе, налапав шапку і.. направився до дверей* (Панас Мирний); *Микола ледве налапав ногами в кропиві сухий спорохнявілий пеньок* (І. Нечуй-Левицький); *Вона стала великими пальцями на вершок дверей, налапала ногою клямку, легесенько скочила на землю, вбігла в хату* (І. Нечуй-Левицький).

Контекст названих речень добре розкриває зміст слова *налапати*, доповнюючи подане тлумачення вказівкою, що обмацувати можна руками, ногами, не дивлячись.

Зміст слова *навскіс* із тлумаченням: «у бік від прямого напрямку; по діагоналі» – без ілюстрацій погано сприймається читачем. Вдумливо підібрані дві-три цитати можуть його конкретизувати, уточнити, напр.: *Щоб вода якого не звалила з ніг, козаки почіплялися за руки і йшли навскіс до другого берега* (О. Маковей); *Черниш.. це раз прочитав кілька похапливих слів, написаних навскіс олівцем* (О. Гончар); *Матвій підіймає голову і швидко знаходить в небі трьох лебедів, які, не махаючи крильми, навскіс опускаються на плесо* (М. Стельмах). Наведені цитати показують, що просторове поняття, виражене словом *навскіс*, може стосуватися великого земного або повітряного простору і площі окремого предмета. З метою відбиття внутрішніх зв'язків лексики тлумачні словники при розборці похідних слів широко використовують замість дефінітивного тлумачення – відсилання до першооснови. Суть такого тлумачення полягає в розкритті лише того нового, що вноситься в похідне слово словотворчим афіксом. Те ж, що залишається від першооснови, другий раз не тлумачиться, а тільки відсилається до першооснови, напр.:

догріба́ти, догребті́... Закінчувати гребти, гребти до певної межі, до певного часу.

дозува́ти... Розподіляти на дози, встановлювати дози.

доїда́ти, доїсти́... Закінчувати їсти; їсти все, до кінця.

Серед таких тлумачень велике місце займають граматичні тлумачення, що вказують на граматичні відношення між похідним словом і першоосновою, напр.:

дра́повий... Прикм. до **драп**.

додер́жання... Дія за знач. **додержати** і **додержатися**.

напи́саний... Дієпр. пас. мин. ч. до **написа́ти**.

Зрозуміло, що функції ілюстративного матеріалу при таких тлумаченнях значно ширші, ніж при розробці слів з дефінітивним визначенням. Вдало підібрані ілюстрації (ті, в яких добре розкривається зміст потрібного слова) допоможуть користувачеві краще зрозуміти всі значення, які має похідне слово. Для досвідчених користувачів, що добре знають, відчувають мову, такі ілюстрації будуть важливим засобом визначення лексичного значення похідного слова і без звернення до першооснови. Наприклад, тільки вдало підібрані ілюстрації допоможуть читачеві легко з'ясувати перше значення похідного дієслова *нагулюватися* – *нагулятися*, що зіставляється зі значенням першооснови *гуляти*.

Пор.: **нагу́люватися, нагуля́тися...**

1. Гуляти (у 1-3,5 знач.) досхочу
Тут утворилось щось схоже на майданчик, де любителям прогулянок можна було б в усякий час досхочу нагулятися (Ю. Збанацький);

Родичів у нас багато: той жениться, той заміж іде, – то між своїм родом нагуляється (Марко Вовчок);

І вчитель, і писар, і панич, і навіть писарша не минали чарки.. і нагулялись в млині досхочу (І. Нечуй-Левицький);

І в чого тільки за день не нагуляються вони: і в високого дуба, і в

гуля́ти...

1. Ходити, не поспішаючи, для відпочинку, задоволення і т. ін.

2. Весело проводити час, розважатися.

3. Проводити час за випивкою.

5. Грати в якусь гру.

квача, і в позивачки, і в стукалки (П. Колесник).

Сказаним, звичайно, не вичерпується те значення, яке має лексична картотека для розв'язання в тлумачному словнику його основного завдання – подавання семантичної характеристики слова. Проте, здається, і цього досить для наголошення уваги на тому, що тільки найгрунтовніше вивчення лексичних матеріалів, які найповніше відбивають вживання слова, дає можливість упорядникові тлумачного словника об'єктивно встановлювати значення слова і виробити відповідне тлумачення.